

Віктор Брехуненко

**ПІД «ВИСОКУ ЦАРСЬКУ РУКУ»
ЧИ ПІД НОМІНАЛЬНУ ЗВЕРХНІСТЬ ЦАРЯ:
ЩЕ РАЗ AD FONTES**

У науковій полеміці з приводу московського складника політичних концепцій Богдана Хмельницького, яка триває, по суті, вже понад два століття, останнім часом знову відродилася тенденція до своєрідної деактуалізації джерельної бази. Однак нині ця тенденція має зовсім іншу природу, ніж її недавній аналог в радянських історіографіях. У 30–80-х рр. ХХ ст. віддалення дослідників з СРСР від історичних джерел (вимушене або й цілком свідоме) зумовлювалося, як правило, впливом силового впровадження компартійною владою в історіографічний процес офіційного канону, викладеного в сумно відомих «Тезах про 300-річчя воз'єднання України з Росією». «Не ті» джерела заважали залишатися в строго окреслених «Тезами» рамках концепції «найбільшого блага». Те ж ослаблення уваги до джерел, що його в багатьох випадках доводиться спостерігати нині, як не парадоксально, стало зворотним боком самої по собі надзвичайно позитивної тенденції достосування до відповідних набуток історіографії в царині дослідження особливостей суспільної свідомості та поведінкових мотивацій ранньомодерної доби, як то: комплекс уявлень та ідей, стереотипи мислення, ієрархія вартостей, роль релігійного чинника та наслідків процесу конфесіоналізації Східної Європи й православного світу, зокрема, творення на руських землях Речі Посполитої нових ідентичностей, специфіка тогочасного усвідомлення в руському світі історичної спадкоємності, поява в середовищі козацтва претензій на статус елітарного стану тощо.

У тих дослідженнях, де політичні концепції Б. Хмельницького розглядаються крізь призму перелічених чинників (усіх чи декотрих), але при належній увазі до повноти джерельної бази, досягнуто плідних результатів, які суттєво скоригували уявлення

про особливості мислення козацької верхівки, її поведінкові стратегії для внутрішнього та зовнішнього вжитку¹. Коли ж з тих чи інших міркувань застосування новітніх дослідницьких технік (чи декларування такого застосування) супроводжувалося свідомим ігноруванням проблеми репрезентативності використовуваної сукупності джерел, а то й відвертим відмежуванням від «незручних» джерел, то продукувалися спекулятивні історичні моделі, від яких подеколи відгонить погано прихованими позанауковими розрахунками. В останньому випадку, зокрема, добре помітні спроби використати свіжі підходи для того, щоб надати другого дихання давнім і вже здавалося б віджилим російським великодержавницьким концепціям.

Чи не найяскравішим прикладом є тут недавня спроба реанімувати теорію «єдиного православнорусского народу» як нібито ключа до розуміння сутності українсько–російських стосунків за доби Б. Хмельницького та духу Переяславської ради 1654 року й Березневих статей. Умоглядний конструкт, що своїми коріннями заходить ще в ідеї «Синопису» 1674 року й упродовж XVIII–XIX ст. неодноразово піддавався модифікації в російській історіографії відповідно до змін методологічних канонів, поточної історіографічної ситуації та політичного моменту², напередодні 350-річчя Переяслава 1654 був відроджений під сучасною приправою зусиллями передусім М. Дмитрієва й Б. Флорі. Осучаснення цього конструкту було досягнуто шляхом абстрактного достосування до нього новітньої концепції конфесіоналізації християнського світу в кінці XVI — першій половині XVII ст. Згідно з «ноюю оздобою» усвідомлення православним населенням Речі Посполитої своєї одновірності з православною складовою Московії, доповнюючись нібито чуттям етнічної єдності, призвело в умовах конфесіоналізації суспільства до розуміння органічної цілісності православно-го «русского» простору, неприродності кордону між Московією та Річчю Посполитою, який нібито по-живому розділив єдине «русское» тіло. До того ж такі світоглядні імперативи начебто «заселили» голови всіх руських станів. Відтак було створене живильне середовище для появи в руському світі під акомпанемент подій в Україні середини XVII ст. ціннісної орієнтації, спрямованої на

від'єднання руських земель від Речі Посполитої й приведення їх під владу православного московського царя, чим досягалася б також етнічна єдність. Зазначені уявлення та переконання лягли в основу підходів козацької верхівки до стосунків з Московією³.

Якщо розглядати лише суто наукові чинники появи новітньої версії здавалося б давно списаної в історіографічний архів концепції «єдиного православнорусского народу», то є цілком очевидним, що її конструювання було можливим лише за умови, коли б такі фахові дослідники, якими є Б. Флоря та М. Дмитрієв, з одного боку, свідомо відгородилися від сучасного історіографічного контексту в ділянці дослідження уявлень та ідей, притаманних різним соціальним структурам руського світу Речі Посполитої, а з іншого — свідомо ж зігнорували проблемою повноти джерельної бази. Концепція відверто нехтує історіографічним тлом, «не помічаючи» новітніх студій з таких базових для оцінки її наукової спроможності проблем, як: політичні орієнтації руської шляхти, моделі руської ідентичності, уявлення української шляхти про територіальну локалізацію політичного простору «Русь», політична культура українського козацтва, козаки і православ'я тощо⁴. Водночас концепція також відверто не працює на джерельному матеріалі, прямо чи опосередковано зав'язаному на питанні змісту політичних інтенцій Б. Хмельницького, у яких, згідно з нею, нібито й відбилася ціннісна орієнтація руського світу на возз'єднання зі своєю органічною половиною — світом московським.

Відтак цілком закономірним виглядає надмірний схематизм концепції: либонь тільки в такий спосіб можна було сподіватися надати їй хоча б якоїсь живучості. Формалізація абстрактних положень, навпаки, створювала б для неї нездоланні перешкоди. При цьому саме дотримання принципу повноти джерельної бази, ретельне дослідження текстів (без ігнорування «незручних»), вписування їх у ширший контекст тогочасних ментальних установок та політико-правових уявлень створює сьогодні додаткові можливості для глибшого прояснення змісту політичної програми Б. Хмельницького, зокрема, московських планів козацької верхівки.

Так, з'ясовується, що очевидною містифікацією є поширене в історіографії уявлення про активне використання в козацькому середовищі формули «під високу царську руку». Насправді це поняття відсутнє в джерелах українського походження. Воно — атрибут винятково приказної документації Московської держави. З червня 1648 р. воєводи для означення москвоцентричних бажань українського населення з-під козацьких територій (і гетьмана теж) широко вживали формули «під високу царську руку», «під государеву руку»⁵. Натомість в козацьких канцеляріях документи, які містили б у своєму тексті клаузули з «рукою», не писалися аж до лютого 1652 р., що є надзвичайно промовистим. Тільки 21 лютого вказаного року Б. Хмельницький, заторкуючи проблему царської зверхності, вперше обмовився, «щоб царское величество нас... под кріпкую руку прийняти рачил»⁶. Наступний випадок стався лише на початку серпня 1653 р. в період особливо сильного натиску Чигирин на Москву з приводу виконання царської обіцянки прийняти гетьмана під свою зверхність. І знову використовується формула «під кріпку руку»⁷, а не «під високу руку», хоча в грамоті Олексія Михайловича від 22 червня, з приводу надходження якої до Чигирини й було написано листа, згода Москви загорнута в формулу «зволили вас прийняти під нашу царської величності високу руку»⁸.

Ще потребує докладного з'ясування семантика використовуваного генеральною канцелярією поняття «кріпка царська рука». Однак ясно одне — у Чигирині уникали формули «під високу царську руку», тоді як у приказах та у воєводських з'їзджих ізбах цією формулою активно користувалися. І саме зразки московського діловодства, а не властиво українські тексти лягли в основу приєднано/возз'єднано тлумачень намірів гетьмана та його оточення в історіографії.

Ретельне вчитування в джерела прояснює й проблему співвідношення дипломатичної риторики Б. Хмельницького та його реальних намірів. Насправді гетьман періодично давав цілком виразні сигнали стосовно свого справжнього бачення перспектив українсько-московських стосунків, а головне — щодо межі можливого зближення Козацької держави з Москвою. Вже

на зорі налагодження контактів з московськими чинниками він гранично чітко окреслив прийнятну для нього форму «царської милості». У гетьманському листі до севського воєводи З. Леонтєва від 8 червня 1648 р. зазначено: «... а ми, як здавна предкове наші з Войска Запорозького, цару єго милости вшелякую добротинності чинили б і тепер при том стоїмо»⁹. Тобто, гетьман та його оточення ясно вказували на те, що вони нав'язували до традиційної для першої половини XVII ст. канви козацько-московських стосунків, яка передбачала винятково відносини тимчасового підданства, а також використання козаками московського чинника у змаганнях з Варшавою спершу за станові інтереси, а далі й за інтереси «народу руського»¹⁰. Нав'язування гетьманом Москві легенди про підтримку королем козацького повстання та чуток про смерть Владислава IV «від ляхів», офіційні пропозиції Олексію Михайловичу висунути свою кандидатуру на конвокаційному сеймі й зіпертись у справі елекції на козацьку зброю, заяви про лояльність цареві — усе це були ланки одного ланцюга, призначеного вивести Москву з-під впливів польської дипломатії.

Найдалі, куди міг сягати москвоцентризм українського гетьмана, так це до обрання Олексія Михайловича на польського короля, що радикально змінило б внутрішньополітичну ситуацію в Речі Посполитій та розклад сил у цілій Східній Європі. Власне, зацитований вище фрагмент гетьманського листа разом зі свідченнями інших джерел добре ідентифікує той зміст, який Б. Хмельницький вкладав у свою так звану «елекційну концепцію». Закликаючи царя, щоб той «ляхом і нам паном і царем був»¹¹, вживаючи вислів «зичимо бихмо собі самодержця, господаря такого у своїй землі, яко ваша царська милость»¹², гетьман зовсім не нав'язував до безпосереднього підпорядкування Московії всіх руських земель Речі Посполитої чи, бодай, теренів, контрольованих козаками. Гетьман пристосував давню козацьку легенду про короля як прихильника козацтва до проблеми вибору нового справедливого до козаків та до руського світу монарха, яким і бачився православний московський цар. Саме в такий спосіб Б. Хмельницький сподівався зміцнити на противагу шляхті королівську владу й досягти легітимного «заспокоєння старожитної релігії грецької» і «попра-

ви вольності й свобод народу руського», а також розв'язати суто козацькі станові проблеми. Ідея глибшого інтегрування з Московською державою не входила до «елекційної концепції» гетьмана. Інакше не підтримував би він пізніше кандидатуру трансільванського князя Юрія I Ракоці¹³. Інакше не натякав би московським чинникам на принципи колишньої козацької служби царю як зразок для побудови поточних українсько–московських стосунків. Зрештою, промовистими є й свідчення, добуті в українських містах вивідувачами порубіжних воєвод у червні–липні.

У Веприку й Гадячі козаки про свої види на проблему королювання московського царя говорили прямо: «Хочемо бути під одним християнським, під тобою благочестивим государем, царем і великим князем Олексієм Михайловичем вся Русі, а іншого короля обирати не хочемо»¹⁴. Аналогічні за своїм змістом судження було почуто в Борзні, Ніжині та Прилуках: «... козаки й білорусці чорні люди у всіх містах усі Бога молять про твоє царське багаторічне здоров'я і хочуть того, щоб їм усім бути під твоєю царською високою рукою, і щоб їм усю Польщу і Литву підвести під твою царську високу руку»¹⁵. У Новгороді-Сіверському, як повідомляв Олексію Михайловичу севський воєвода, «шляхта вся та міщани... хочуть бути під твоєю високою рукою і про те бога молять, щоб бог те їм бажання виконав і тебе, великого государя, царем учинив на обома великими державами, на Московській і на Польській, і щоб велика держава Московська й Польська були разом»¹⁶. 15 липня холмський воєвода інформував царя, що на козацькій раді вирішено «іншого короля не обирати (крім царя. — *Авт.*) і всією литовською землею християнської віри піддатися тобі великому государю... щоб, государ, над ними, християнами, був і відав ти, християнський один великий государ цар, і великий князь»¹⁷. А 20 червня гінець трубчевського воєводи приніс із Почапа звістку, що «корона польська хоче на королівство короля Казимира, а повіт литовський і черкаси на королівство короля Казимира не хочуть»¹⁸.

Про відсутність у Б. Хмельницького «приєднавчих» намірів свідчать джерела про перебування в Москві С. Мужилівського, який супроводжував патріарха Паїсія й мав налагодити офіційні

дипломатичні стосунки між гетьманом і царем. Козацький полковник не порушував проблеми московської зверхності над власне українською територією, обмежившись туманним побажанням Олексію Михайловичу розширити свої володіння. Закликаючи царя надати допомогу Війську Запорозькому, С. Мужилівський лише зазначав: «За що от господа в тройци святой единого г[ойную и стокра]тную заплату в небе одержати рачиш, а на сем світі от В[ойска Запорозко]го вірное услужене в діле рицерском за повеленієм ваш[ого царского] величества і розширене царства вашого царського величества х[рестіанского за вику] своего догледитисе рачиш. Чого ми всі хрестиян[е усердно желаєм, чтоб] геретики і неприятелі віри православної хре[стіянской били] покоре ни под нози вашего царского величества і гроб б[ожий за самодержав]ства вашого царського величества з руки турецкой з патри[ярхами освобо]жний бил христа бога молим»¹⁹. С. Мужилівський також чітко підкреслив прагнення козаків «всі ті місця, де живуть люди православної віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих місць не було діла»²⁰.

Отже, представлена С. Мужилівським програма Чигирина включала насамперед відсепакування руських земель від Речі Посполитої. На московському напрямку козацькій верхівці йшлося про оголошення царем війни Варшаві, за що козаки зобов'язувалися йому служити в рамках православного блоку задля реалізації надзавдання — перемоги над мусульманським світом і визволення Гроба Господнього. Тобто, так само, як і в листі Б. Хмельницького до царя від 8 червня 1648 р., з козацького боку знову було виставлено поріг можливого затіснення стосунків з Москвою — традиційні служби на засадах умовного підданства. При цьому гетьманська канцелярія, на що звернув увагу ще М. Грушевський²¹, приготувала контраргумент на випадок, коли б Олексій Михайлович посилався на «вічний мир». Посланець мав говорити, що наступ московських військ на смоленському напрямкові не може вважатися порушенням Полянської угоди, бо та територія «вже їх козацька земля, а не польська і не литовська». Власне, тільки цю частину руських земель С. Мужилівський «віддає» під

Москву. Інші терени, як вже визволені, так і ті, що їх козаки очистять від поляків, посланець виносить за дужки, не пропонуючи цареві взяти їх під своє крило. Козаки просто відвоюють територію, де «живуть люде православної християнської віри», щоб ті люди були вільні. При цьому, однак, Б. Хмельницький уміло ухилився від прямих обіцянок, натомість пропонував Москві самій полагодити з Варшавою питання належності Смоленська, добре розуміючи, що в такому випадку обидві надовго зав'язнуть у цій трясовині. Коли б «смоленський» аргумент не переконав Москву вступити у війну, С. Мужилівський мав обстоювати вужчу програму, а саме схилити царя до політичного тиску на Варшаву, аби та не чинила насилля над православними й припинила війну з козаками²².

Такий підхід до розширення «царської отчини» виразно свідчить про явне маніпулювання Б. Хмельницьким промосковськими гаслами, оголює відсутність у гетьмана бажання реально підпорядковувати Козацьку державу Московії. Навіть патріарх Паїсій відразу після озвучення нібито намірів Війська Запорозького піддатися цареві поспішив заявити, що «про це в гетьмана буде сейм, а з сейму пришле до государя послів»²³.

Є цілком очевидним, що саме через позицію Чигиринського український посол не включив до своєї записки формули «під високу царську руку», а не через те, що, як зазначали М. Петровський та Я. Середика²⁴, не хотів на папері вести мову про цю «таємну» справу. Правда, С. Мужилівський у своїй записці сам натякнув, ніби Б. Хмельницький щось таке таємниче переказав через патріарха і його, Силуяна («Не повірал се тоєї тайни листу [его милость пан гетман] но повірил святителю і мні»). Але це, схоже, був лише тактичний хід, викликаний прагненням посланця будь-що потрапити на царські очі.

Ефективним посередником між Чигирином та Москвою став Паїсій, який зі свого боку використав низку засобів, покликаних випукло подати козацькі досягнення. Патріарх активно користувався з конфесійних аргументів, всіляко підкреслюючи роль гетьмана у захисті православ'я та військові перемоги козацької зброї над «ляхами»²⁵. Паїсій навіть спробував навіяти московським урядовцям враження, що Б. Хмельницькому вже вдалося досягти значних

успіхів на шляху формування православної ліги проти католицької Польщі. Через це говорилося про нібито долучення до українського війська під час походу в Галичину молдаван та мунтянів²⁶, що насправді не відповідало дійсності. Швидше всього, подібні слова вклав патріархові в уста Б. Хмельницький, розраховуючи в такий спосіб краще узасаднити свої прохання про військову допомогу.

Свою стратегічну лінію Б. Хмельницький активно проводив і навесні 1649 р. перед царським посланцем Г. Унковським, який озвучив першу опрацьовану московську концепцію щодо Чигиринна. Насамперед гетьманом було підважено наріжний постулат московської концепції — тезу про відсутність у царя легітимного приводу порушувати «вічний мир». Це не було для гетьманської канцелярії новим завданням. Як уже зверталася увага в історіографії²⁷, Б. Хмельницький доводив законність оголошення Московією війни Польщі тим, що в Речі Посполитій обрано й короновано нового короля, який до «вічного миру» не має ніякого відношення. Свій заклик наступати на Смоленськ і далі на Литву гетьман підпер не тільки традиційним вже релігійним гаслом, а й слушним визначенням ролі українських козаків у польсько-московських змаганнях, зміст якого виказував також ясне розуміння Чигирином впливу чинника Русі на геополітичну стратифікацію Східної Європи: «... без нашого Війська Запорізького скрізь вони, поляки і литва, будуть немічні (“худи”), а в тих війнах сильні були нашим Запорізьким Військом... на чиєму боці Запорізьке Військо і всі Біла Русь буде, та сторона сильна всім неприятелям буде»²⁸. Тому Москві нічого боятися чергової поразки від Речі Посполитої.

На користь своїй справі Б. Хмельницький пробував використати й запізнілу появу в царя претензій на королівський престол. Оскільки елекція та коронація вже відбулися, гетьман пропонував Московії вирішити питання знову ж таки наступом на Литву, який змусить литовців «бити чолом великому государю, щоб їм був государем». А неминуха за таких умов перемога козаків і татар над Польщею остаточно принесе Олексію Михайловичу жадану корону²⁹.

Ключовою ж новацією стало залучення Б. Хмельницьким «історичних» аргументів, у зв'язку з чим він вперше так докладно виклав перед Москвою свою політичну програму й комплекс доказів легітимності виникнення та існування Козацької держави. Було продемонстровано розуміння козацькою елітою тягlosti української історії від княжих часів; усвідомлення нею територіальних меж Київської Русі та українських етнічних земель; нелегітимності польської влади над Україною; впевненість у тому, що саме Гетьманщина, а не Москва, є спадкоємницею Київської Русі як держави.

За Б. Хмельницьким, у княжу добу Руська держава охоплювала й терени майбутньої Московії. «А ми царської величності милості шукаємо і бажаємо тому, що від Володимира святого хрещення одна наша благочестива християнська віра з Московською державою і мали одну владу. А відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи»³⁰, — заявив гетьман Г. Унковському. Ця неодноразово використовувана дослідниками теза вказує зовсім не на те, що в головах козацької верхівки, як писав Б. Флоря³¹, міцно сиділо переконання про «єдність походження та історичних доль східних слов'ян у період існування Давньоруської держави». Насправді Б. Хмельницький вів мову лише про співіснування в києво-руську добу Московії та властиво Русі під спільним державним дахом та про те, що ця традиція була згодом перервана. Адже ж відомі на сьогодні тексти, що належать козацькій старшині, а також московські джерела, у яких переповідалися висловлювання гетьмана та його оточення, не містять ніяких слідів використання концепції «одноплемінності» українців та росіян. Коли ж вписати гетьманські слова в загальний контекст його промови, а також взяти до уваги, що напередодні Переяслава 1654 р. українська сторона однозначно візьме на озброєння концепт про «першородність» Києва та його князів стосовно Москви та її династії, стає цілком очевидним, що гетьман наголошував на колишньому підпорядкуванні московських земель Києву, підкреслював, що власна державотворча традиція Московії значно молодша й бере початок лише з того часу, коли «відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи». Як свідчать дальші ви-

словлювання Б. Хмельницького, це було потрібно не тільки для того, щоб відтінити законність відновлення державності на теренах власне Русі та легітимність ідеї відсепарування останньої від Речі Посполитої, а й для обґрунтування тієї межі зближення з Московією, яку обстоював Чигирин, агітуючи московського царя стати своїм зверхником. У ширшому сенсі теза гетьмана заперечувала претензії московських царів на право видавати себе за єдиних представників усієї Русі. Пізніше усі ці ідеї буде оформлено в українську концепцію Переяслава 1654 р., ґрунтовану, як аргументовано показав С. Плохій³², на положеннях про «першородність» Києва, про поєднання двох релігійно та історично споріднених Русей — Малої та Великої, про династичну спорідненість князя Володимира та московських князів.

Положення про «неправду й насильство ляхів» гетьман взяв за відправний пункт обґрунтування нелегітимності влади Варшави над руськими землями, звідки виводилася правочинність виникнення й існування Козацької держави. Паралельно було притягнуто чинник переслідування православних, який завдяки конфесіоналізації, що прокотилася по Європі, теж сприймався вже як легітимна підстава для спротиву Варшаві³³. Намір продовжувати війну до переможного кінця виводився з факту «лукавства» ляхів, а також шляхом апелювання до ледве не апокаліпсичного загострення в Речі Посполитій релігійного протистояння («за нинішню нашу війну нам того вони хотіли, щоб ні одна душа немовляти з православних християн жива не була»)³⁴. Третій аргумент був узятий зі сфери легітимності/нелегітимності влади нового короля над Руссю. Гетьман доводив відсутність у Яна Казимира законних прав на руські землі Корони, оскільки «короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували»³⁵. Насамкінець, у промові Б. Хмельницького надibuємо спроби застосувати концепцію божественного права правителів. Бог у нього санкціонує вихід Козацької держави з-під влади Яна Казимира («король їм (Польщі і Литві. — *Авт.*) присягав, а нас господь від них збавив»; «волею божою тим від них (поляків. — *Авт.*) стали вільними») та улегітимнює владу гетьмана («А зволенням божим останньому в людях

мені повелів над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій бути начальником і над ляхи і над литвою перемогу мати»)»³⁶.

З останньої тези випливає також, що природні межі Гетьманщини мають збігатися з етнічними українськими кордонами, а сама державність уявлялася, що важливо, самодостатньою. Б. Хмельницький наголошував, що його принциповий підхід до замирення з Польщею полягає в тому, щоб «вони б мир з нами вчинили на тім, що їм, ляхам і литві, до нас Запорізького Війська і до Білої Русі, діла немає. І поступилися б мені всією Білою Руссю по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі»³⁷. Крім того, ідею повного розриву з Польщею висловлювали Г. Унковському й багато козаків³⁸.

Про те, що Б. Хмельницький узяв курс на усамостійнення Гетьманщини, а заодно й про те, що гетьман не ототожнював царську зверхність зі вмонтуванням своєї держави в політичну структуру Московії, свідчать також зміни, внесені генеральною канцелярією до концепції королювання Олексія Михайловича. Якщо в 1648 р. московський цар мислився королем Русі, Польщі та Литви, то тепер у разі переможної війни з Річчю Посполитою «великий государ за божою допомогою буде над обома над польською і над литовською землею государем»³⁹, тобто стане королем вже тільки для двох останніх. Козацька ж держава виводиться за межі королівства. А відтак не як органічна складова Речі Посполитої, а як відсепароване від неї самодостатнє й легітимне державне тіло, шукає вона царської ласки. Відповідно побічний ефект від останньої — звуження суверенітету Гетьманщини — аж ніяк не міг уявлятися більшим від того, який мали відчути на собі Польща та Литва від королювання Олексія Михайловича. Тож, судячи з усього, Б. Хмельницькому йшлося максимум про поєднання Козацької держави з Москвою винятково через особу спільного монарха, без будь-яких глибших інтеграцій. У такому випадку досягалось остаточне улегітимнення Гетьманщини та утворення православної ліги, яка так марилася східним патріархам.

До широкого ж загалу українського населення ідея спілки з Москвою потрапляла, звісно, у спрощеному вигляді, без додаткових пояснень юридичних тонкощів, лише як прагнення козацької

верхівки виломитися з-під влади польського короля і перейти під царську зверхність. Гетьман та його оточення потребували всілякого поширення в Україні уявлень про «справедливого православного царя». Це давало в руки старшині ще один (і потужний) засіб згуртування мас на дальшу війну з Польщею, працювало на зміцнення позицій (світоглядних і практичних) тієї влади, (тобто козацької адміністрації), яка втілювала курс на спілку з одновірною Москвою та на прищеплення суспільству ідеї незалеження Козацької держави від Варшави. Нашаровуючись на процес перетворення влади гетьмана, здобутої «през шаблю», на послану Богом, неконкретизованість навіюваної «згори» формули підпорядкування одновірному цареві породжувала на «низу» таку ж невизначеність в думках і хаотичність та плутатину в судженнях. У такому вигляді поширене на підкозацькій території гасло пошуку царської милості й заступництва потрапляло до московських вух. Зазнавши препаратії спершу в головах тих, хто безпосередньо чув таке, а згодом у практиках московського діловодства, воно виливалося у формули, які надibuємо у воєводських відписах та статейних списках посланців в Україну. Сам Б. Хмельницький аж до Переяславської ради 1654 р. теж не обтяжуватиме себе надмірними поясненнями, і цілком зрозуміло — чому. Адже через позицію Москви до практичних кроків з реалізації проекту не доходило й розкривати карти, свідомо обмежуючи собі можливості для маневру, не випадало, більше того, було шкідливо.

Не могло не насторожувати Москву й те, що в Україні часто зводили намір піддатися цареві до тривіальної міграції на територію Московії у випадку остаточної поразки козаків від польського війська⁴⁰, а ще циркулювання звісток про інваріантність для українців напрямків можливого переселення. Інформатори порубіжних воєвод повідомляли, що поруч із московськими землями розглядається й Крим, де вихідці збиралися «жити разом з татарами»⁴¹. Це освіжувало в пам'яті факти переміщення козаків до Криму в кінці 30-х рр. XVII ст.

Під таким кутом зору набувають характерного відтінку й ті зміни, які простежуються в поясненнях гетьманом Москві логіки своїх стосунків з Кримом. Раніше укладення козацько-татарської

військової спілки трактувалося як вимушений крок, зроблений гетьманом через відмову Москви стати союзником: ще Паїсій дотримувався цієї лінії. Тепер Чигирин подав проблему в суттєво іншому світлі. Б. Хмельницький прямо заявив Г. Унковському, що «з кримським у мене царем і з царевичами, і з усією ордою зміцнилося душами і з послами листом на обидві сторони, що їм від мене і від Війська Запорізького не відступати, а нам від них не відставати, і їхня правда до мене і до Війська Запорізького є»⁴². Ця дружба спрямована на незалежнення Козацької держави від Речі Посполитої, а Криму від Туреччини. Б. Хмельницький навіть спробував подати стосунки з ними в релігійних барвах. За словами гетьмана, Іслам-Гірей ніби говорив, що «прийшов час православним християнам із неволі від усіх звільнитися»⁴³. Було наведено й докази «правди» хана — його відмова польським послам розмінити військову спілку з козаками на упоминки від Варшави та факт переправлення до Чигирин листа, отриманого від Яна Казимира. Своєю ж заслугою перед православним царем, яка остаточно улегітимнює спілку з невірними, Б. Хмельницький вважав те, що йому вдалося збити Іслам-Гірея з наміру організувати похід на московські землі⁴⁴.

Відтак гетьман не просто обґрунтовував правомірність козацько-татарського союзу, зокрема, з релігійного погляду, а й засвідчив перед царським посланцем наявність у запасниках дипломатії Гетьманщини ідеї військово-політичної ліги з мусульманськими сусідами, ідеї, без сумніву, глибоко шкідливої для інтересів Московії. Впроваджуючи таку концепцію до дипломатичного обігу в рамках відносин з московським світом, гетьман, безумовно, рахував її за один із важелів впливу на позицію царя з українського питання, чим започаткував густо заштриховану в майбутньому сторінку свого маніпулювання з цією метою мусульманським чинником. Водночас, з огляду на обговорюваність у середовищі козацької еліти проблеми поліпідлеглості Гетьманщини, повідомлення Б. Хмельницького стало одним із перших кроків на шляху дипломатичної апробації цієї продуктивної для України ідеї.

Не змінилася позиція Б. Хмельницького й після укладення Зборівського договору, який фактично улегітимнив його владу та

саме існування Козацької держави. Гетьман продовжував стояти на своєму: запевняв про намір визнати владу царя й одночасно нав'язувався до традиційної формули: самодостатність Гетьманщини як від'єданого від Речі Посполитої державного утворення під номінальною зверхністю православного московського монарха. Відтіненню цього ключового моменту слугувала висловлена восени 1649 р. царським послам Г. Неронову та Г. Богданову в дусі концепції божественного права теза про те, що гетьману «волею божою, велів над Військом Запорізьким і над усіми православними християнами в запорізькій землі начальником бути і над ляхами перемогу мати»⁴⁵. До того ж після здобуття козацьким військом цієї перемоги Бог змусив Річ Посполиту визнати кордони Гетьманщини («і рубіж вони між собою учинили») ⁴⁶, що надало існуванню останньої ознак легітимності. З тактичних міркувань Б. Хмельницький цього разу обійшовся без прозорих натяків, що у випадку відмови Москви в нього можуть з'явитися інші протектори, навпаки — наголошував на тому, що, крім православного московського монарха, він та Військо Запорозьке «мати нікого государем не будуть». Для рівноваги, однак, І. Виговський поінформував Г. Неронова та Г. Богданова про дипломатичні стосунки Чигирини з Туреччиною⁴⁷.

Як і навесні, Б. Хмельницький намагався обґрунтувати законність своїх військово-політичних стосунків з «бусурманами» й показати корисність зближення з татарами для православного світу. Використовувалися ті ж аргументи: кримський хан є вірним союзником проти ляхів та інших неприятелів, готовий унезалежитися від султана й разом з Військом Запорозьким визнати зверхність православного царя, що стане одним із проявів наближення того часу, коли «всі бусурманські та інших різних вір держави будуть православними християнської віри за східним великим государем»⁴⁸. На доважок знову йшлося про намір козаків разом з татарами, волохами та мунтянами йти війною на Туреччину⁴⁹, який, однак, під той час не був таким фантастичним з огляду на відродження в Європі планів антитурецької ліги та на ту активність, яку в цьому напрямку проявляла Польща⁵⁰.

Врешті, Б. Хмельницький вдався до шантажу Москви, погрожуючи пристати на вимоги Іслам-Гірея щодо спільного козацько-татарського походу на Московщину чи на Дон. Упродовж другої половини 1649–1652 рр. гетьман активно розігрував карту кримської загрози⁵¹.

Повторно у розгорнутому вигляді московська складова політичних концепцій Чигирин була представлена царському послу В. Унковському в серпні 1650 р. Вона нічим не відрізнялася від презентованої навесні 1649 р.⁵², що виказує незмінність гетьманського курсу на досягнення формальної зверхності царя над Гетьманщиною. Одночасно В. Унковський довідався багато нового про молдавську й турецьку програми гетьмана. Ця інформація опрацьовувалася Москвою вже після повернення посла й разом з іншими повідомленнями спричинилася до появи новацій у московських підходах до української справи.

Через два тижні після від'їзду В. Унковського гетьман ще раз мав змогу висловитися перед московськими представниками: у Чигирині проїздом до Москви побував старець Троїцько-Сергієвого монастиря А. Суханов. За цим разом Б. Хмельницький був різкішим, ніж коли приймав московського посланця. Якщо В. Унковський не почув погроз на адресу Москви та сентенцій з приводу можливої альтернативи московській зверхності, то А. Суханову довелося вислухати й записати для Посольського приказу чіткі й недвозначні тези, витримані у стилі або/або, звичному для стратегій, застосовуваних гетьманом на московському напрямку з осені 1649 р.

Спершу про намір козаків разом з татарами іти на Московію, якщо цар їх не візьме під захист, старець почув по дорозі до Чигирин. Такі розмови перепліталися із заявами про бажання бути разом з московським государем, що відбивало пропагандистську роботу гетьмана та його оточення, спрямовану на вкорінення в Україні ідеї від'єднання від державного тіла Речі Посполитої. І. Виговський повідомив старцеві, що якби не позиція Чигирин, то на Москву чекала б доля Молдови. Далі вже сам Б. Хмельницький говорив А. Суханову, що «ніхто йому так не дошкульний, як цар московський», що «коли государ нас не прийме, то вже я не ви-

нен буду, хіба що неволя нас совокупить, як і волох... злучуся з турками, і з татарами, і з волохами, і з мунтянами, і з угорцями і під землю його запустошу так, як і волоську». Щоб його слова сильніше вплинули (і не тільки на Москву), гетьман говорив їх при коринфському та назаретському митрополитах та при посланцеві від князя Д. Заславського. Важливим було й те, що згадані митрополити на церковній службі величали гетьмана «государем і гетьманом Великої Росії». Це давало Москві ясний сигнал стосовно напрямку еволюції уявлень про гетьманську владу. Б. Хмельницький також відмовився видавати царським людям самозванця Т. Анкудінова, проігнорувавши прохання Паїсія. А. Суханову було повідомлено, що самозванцю наказано самому покинути межі Гетьманщини⁵³.

Водночас Б. Хмельницький навів старцю опрацьовані генеральною канцелярією нові аргументи, які давали царю змогу легітимно відмовитися від «вічного миру». Шукалися вони у сфері православної солідарності. Б. Хмельницький заявляв, що війна з Варшавою — це боротьба за звільнення «церкви божої від неволи», а тому від природи не може бути незаконною. Крім того, обіцяв царю, що того на священну боротьбу з ляхами благословлять «4 вселенські патріархи з усім своїм освященим собором»⁵⁴. Це остаточно улегітимить війну, бо ж поляків благословив папа й вони переступили через клятву на «вічному мирові». Гетьман маював перед царем перспективу єдності православного світу під зверхністю Москви та повідомляв про нібито вивідані Чигирином нові плани Польщі та Криму стосовно московської війни⁵⁵.

Цілковито вписується в контекст і відповідь козацького посла Михайла Суличича (початок 1651 р.) на запитання дяка Посольського приказу, «якими засобами і як тому бути, що гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорізькому бути під його государевою рукою? І де їм жити: чи там у своїх містах, чи деінде?» Посланець відбувся дипломатичною заувагою: «І від гетьмана з ними про те нічого не наказано»⁵⁶.

Та найпоказовішим стало те, що після лютого 1651 р. Земського собору, який задекларував стратегічні наміри Москви розширити «царську вотчину» за рахунок руських земель Речі

Посполитої, гетьман у травні через коринфського митрополита Йоасафа визначив оптимальну для Чигирини форму майбутньої зверхності царя над Козацькою державою. Якщо навесні 1649 р. у розмові з Г. Унковським Б. Хмельницький говорив про цю проблему алегорично, то тепер він недвозначно натякнув, що Військо Запорозьке має намір служити цареві, як «йому служать донські козаки». Митрополит запитував царя, чи привести до присяги гетьмана на тім, що українські козаки «будуть всі раби твої, як і донські»⁵⁷. А отже, влада царя над Чигирином повинна була не заходити далі, ніж у тогочасному випадку з Військом Донським⁵⁸. Іншими словами, Гетьманщина зберігала б свою незалежність, зносилася з Москвою через посольства, отримувала царське жалування. Фактично йшлося про номінальну зверхність московського монарха. Це рішуче розходилося з інтересами Московії.

Остаточо прояснили підходи Чигирини заяви Б. Хмельницького та І. Виговського, зроблені в липні після поразки під Берестечком. Як звернув увагу І. Крип'якевич⁵⁹, царський посол Г. Богданов серед традиційних запевнень почув від гетьмана та генерального писаря, що козаки після політичного рішення царя прийняти Козацьку державу під свою зверхність мають намір формалізувати стосунки з Москвою договірними статтями. До того ж була запущена до дипломатичного обігу формула зверхності царя над Малою Руссю, що розвивало положення, виголошені гетьманом навесні 1649 р., й стало черговим етапом простежуваного С. Плохін «інтелектуального народження Малої Росії»⁶⁰. Використання поняття «Мала Русь» мало ще раз виразно підкреслити московській еліті, що Козацька держава є спадкоємницею Київської Русі й мислиться в етнічних кордонах української людності, що козацтво перебирає на себе функцію «політичної нації» на всій українській території. В умовах, коли після Берестецької катастрофи неминучими ставали серйозні поступки з боку козаків Варшаві, наголошення на таких речах набувало особливого сенсу. Воно мало символізувати в московських очах стійкість проекту «держава Військо Запорозьке» і на пару з порушенням проблеми договірних статей урівноважити той факт, що після Берестечка Чигирину більше залежало від тієї позиції, до якої схилиться Мос-

ква. На це завдання працювало й нагадування І. Виговського (ідентичне своїм попереднім аналогам й так само замішане на релігійній дипломатії) про ті вигоди, які отримає цар, взявши під свою опіку «Військо Запорізьке і всю Малу Русь»⁶¹, а також пересторога, що після замирення з поляками може знову виринути на порядку денному проблема польсько-козацько-татарського походу на московські землі і він, писар, нібито боїться, щоб «король і паничим не звабили на те їх, козаків, багато якою звабою, щоб з ними, поляками, на Московську державу війною не пішли»⁶². Очевидно, усі ці ідеї розвивав у Москві гетьманський посланець Семен Савич⁶³, споряджений у вересні, коли перспектива некорисності для козаків прийдешнього миру з Варшавою стала ще яснішою.

Показово, що навіть попри той вир пекучих і небезпечних проблем, у який Б. Хмельницькому довелося поринути восени 1651 — навесні 1652 рр., від дій гетьмана на московському напрямкові віє стриманість. Пишуться спокійні листи до путивльського воєводи⁶⁴, без фальцету говориться його посланцям про царську зверхність⁶⁵, у березні 1652 р. відновлюються перестороги, що козаки будуть змушені іти разом з поляками на Москву, якщо та не змінить своєї позиції⁶⁶. Нічим гетьман не виказує, наскільки важливо було для нього в цей скрутний час, коли він опинився між двох вогнів — польськими вимогами виконання Білоцерківської угоди та внутрішніми заворушеннями, обіпертися на підтримку Москви. Він грає стару гру, активно контактуючи з Туреччиною й намагаючись довести до логічного завершення династичний молдовський проект.

Те, що в 1652 р. Б. Хмельницький таки дотис В. Лупула й оженив сина Тимоша на Розанді, не тільки додало аргументів для узаконення гетьмана як правителя, а й стало значним кроком уперед на шляху впровадження спадкового гетьманату. Цей успіх увиразнює принципову відмінність підходів гетьмана та царя до питання підданства Гетьманщини Московії, відтінює різне бачення майбутнього козацької державності та геополітичної стратифікації всього східноєвропейського простору. Ідеї одночасного турецького, а згодом і шведського протекторату логічно довершують коло свідчень про те, що Чигирин не погоджувався на

глибший політичний зв'язок з Москвою, ніж на такий, який існував на той час між нею та Військом Донським. Козацька держава не потребувала вмонтування в політичне тіло Московії. Єдиною поєднувальною ланкою ставала особа царя-протектора і заступника. Особливої ясності стратегіям Б. Хмельницького надавав той факт, що заява про необхідність будувати українсько-московські стосунки на основі договору була зроблена по Берестецькій катастрофі.

Ані козаки, ані московська дипломатія зовсім не нав'язували до положень щодо етнічної близькості українців та московитів, «єдиного народу», «єдиного православнорусского народу», як про це на зламі ХХ–ХХІ ст. знову заговорили в російській історіографії. Позиція Чигирин вказує на те, що козаки рішуче відмежовували себе від московського світу. Московія розглядалася лише як дуже важливий гравець у системі регіональних міжнародних відносин, як ймовірний союзник та — і це головне — узаконювач існування Гетьманщини, її протектор (здогадно, до завершення змагань за остаточне розлучення з Польщею). Апеляції гетьмана до єдності православного світу мали суто тактичний характер і зумовлювалися тим, що як на конфесіоналізований простір саме релігійні гасла були і природним явищем, і чинником, спроможним викликати найбільший резонанс. Прапор боротьби за православну віру Б. Хмельницький широко використовував у внутрішній політиці та в дипломатичних заходах на різних напрямках — від Молдови й Трансільванії до Литви й Швеції. Заклики, які лунали в бік Москви щодо православної солідарності, не несли в собі етнічної компоненти й не торкалися проблеми інтеграції українського та московського світів. Гетьманська канцелярія періодично давала Московії цілком ясні сигнали про бачення Чигирином меж пошукованого ним протекторату над Козацькою державою московського царя.

Вже на початку 1649 р. Б. Хмельницький проводив виразні паралелі між Київською Руссю та Козацькою державою, вів мову про «першородність» Києва порівняно з Москвою, про значно коротшу властиво московську державну традицію про спадкоємність між старою Руссю й Гетьманщиною. Гетьман та його оточен-

ня упродовж 1648–1653 рр. постійно виконували функцію поставальника Москві ідей, спрямованих на затіснення московсько-козацьких стосунків та на загострення її відносин з Варшавою. Посольський приказ використовував наробок гетьманської канцелярії для опрацювання концепції своєї української та польської політики. Дипломатична гра Московії на польському напрямкові була густо замішана на аргументах українського походження. Ключові складові офіційної московської позиції хронологічно з'являлися лише після відповідних навіювань з українського боку. Саме гетьман першим підняв прапор православної солідарності та обрання православного царя на королівський престол. Саме Чигирин невтомно постачав аргументи щодо легітимності виходу Москви з системи «вічного миру» 1634 р. Саме гетьман порушив питання посередництва Москви в козацько-польському протистоянні та спрямував її в русло пов'язання Гетьманщини з руською державністю княжої доби.

Застосування московськими послами в Переяславі аргументації українського походження, ґрунтованої на києвоцентричній концепції Малої і Великої Русі, фактично означало визнання Козацької держави представником усієї Малої Русі. Це підвело ризику під проблемою улегітимнення в очах християнського світу Гетьманщини, гетьманської влади та козацтва як «політичної нації». Москва пішла на те, щоб поставити козацтво над руською шляхтою і трактувати його як репрезентанта українського світу, чого майже шість років так наполегливо домагався гетьман.

¹ Див. хоча б: Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. — Oxford, 2001. — P. 176–334; Мицик Ю. А. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації. — К., 1005. — С. 25–39; Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657) // *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 4; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003. — С. 50–107.

² Докладніше про модифікації концепції «єдиного православно-русского народу» див.: Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)*. — К., 2003. — С. 605–652.

³ Дмитриев М. Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований // <http://ukr.history.narod.ru/texts/dmitriev-1.htm>; Фло-

ря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 14–24; Его же. Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 9–10; Его же. Спорные проблемы русско-украинских отношений в первой половине XVII века // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. — Москва, 2003. — С. 36–37; Там же. Дискуссия. — С. 51–54, 56.

⁴ Див., зокрема: Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998; Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 49–78; Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — Київ, 2004. — С. 80–101; Яковенко Н. Від уявлених вартостей до ідей. Топос з'єднаних народів у панегириках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Яковенко Н. Паралельний світ. — К., 2002. — С. 231–269; Plokhly S. The Cossacks and Religion... — P. 176–334. Sysyn F. Ukrainian–Polish Relation in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine: Past and Present. — Edmonton; Toronto, 1980. — P. 58–82.

⁵ Див., зокрема: Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. II. — С. 78–79, 160, 245.

⁶ Там же. — С. 196.

⁷ Там же. — С. 365.

⁸ Там же. — С. 323.

⁹ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. II. — С. 34

¹⁰ Докладніше про характер стосунків українського козацтва з Московією у XVI — першій половині XVII ст. див.: Брехуненко В., Леп'явко С. Українське козацтво і Московія в XVI — першій половині XVII століття // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — С. 701–746.

¹¹ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. II. — С. 55

¹² Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 49.

¹³ Ширше про підтримку Б. Хмельницьким кандидатури Юрія I Ракочі див.: Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — С. 56–50; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648–серпень 1649). — Львів, 1993. — С. 35–37.

¹⁴ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. II. — С. 59.

¹⁵ Там же. — С. 81.

¹⁶ Там же. — С. 32.

¹⁷ Там же. — С. 69.

¹⁸ Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. 2. — С. 227.

¹⁹ Воссоєдинение Украины с Россией. — Т. II. — С. 130.

²⁰ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1990. — С. 226.

²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. III. — С. 137.

- ²² Там само.
- ²³ Воссоєдинение України с Росією. — Т. II. — С. 93.
- ²⁴ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940. — С. 78; Seredyka J. Stosunki ukraińsko-rosyjskie w I połowie 1649 r. // Zeszyty naukowe wyższej szkoły pedagogicznej w Opolu. Historia. — 1963. — Т. III–IV. — S. 172.
- ²⁵ Воссоєдинение України с Росією. — Т. II. — С. 92.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Вид. 2-е, доп. і перероб. — К., 1995. — С. 212.
- ²⁸ Воссоєдинение України с Росією. — Т. II. — С. 152.
- ²⁹ Там же. — С. 151.
- ³⁰ Там же. — С. 152.
- ³¹ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 230–231.
- ³² Плохій С. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — С. 781.
- ³³ Ширше про вплив конфесіоналізації ранньомодерної Європи на розширення аргументації права підданих на спротив монархові див.: Plokhy S. The Cossacks and Religion... — S. 208.
- ³⁴ Воссоєдинение України с Росією. — Т. II. — С. 152.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же. — С. 152, 154.
- ³⁷ Там же. — С. 154. Потребує спеціального дослідження питання, чи мав Б. Хмельницький уже тоді намір включити до своєї держави властиво білоруські терени, чи планував обмежитися лише українськими землями.
- ³⁸ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 226.
- ³⁹ Воссоєдинение України с Росією. — Т. II. — С. 149.
- ⁴⁰ Див. хоча б: РГАДА. — Ф. 210. — Севский стол. — Стб. 137. — Л. 132; Воссоєдинение України с Росією. — Т. II. — С. 198, 200, 217.
- ⁴¹ РГАДА. — Ф. 210. — Белгородский стол. — Стб. 297. — Л. 16; Воссоєдинение України с Росією. — Т. II. — С. 134, 196, 200, 211.
- ⁴² Воссоєдинение України с Росією. — Т. II. — С. 155.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Там же. — С. 269.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же. — С. 268, 277.
- ⁴⁸ Там же. — С. 273.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Детальніше про поновлення дипломатичних розмов з приводу формування антитурецької ліги та про роль, яку в ній відводила козакам Польща, див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси... — Т. IX. — Ч. I. — С. 33–36; Seredyka J. Nieudana sproba włączenia w 1650 roku Kozaków Zaporoskich do antyrosyjskiego

sojuzu polsko-tatarskiego // *Rechtsposolita XVI–XVIII w. Studia, ofiarowane Zbigniewu Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* — Warszawa, 1993. — S. 125–126.

⁵¹ Докладніше див.: Брехуненко В. А. Військо Донське у політиці Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького.* — К., 1995. — С. 120–141.

⁵² Порівн.: *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. II. — С. 149, 151–154, 429–432.

⁵³ *Воссоединение Украины с Россией.* — С. 187–188, 191.

⁵⁴ Там же. — С. 189.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же. — С. 492.

⁵⁷ Там же. — М., 1953. — Т. III. — С. 62–63.

⁵⁸ Про особливості стосунків Війська Донського з Москвою в XVI — середині XVII ст. див.: Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005. — С. 87–120.

⁵⁹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 276.

⁶⁰ Див.: Plokhy S. *The Cossacks and Religion...* — S. 278–291.

⁶¹ Порівн. перелік вигод, названих Б. Хмельницьким В. Унковському в березні 1649 р. (*Воссоединение Украины с Россией.* — Т. II. — С. 152) і слова І. Виговського (Там же. — Т. III. — С. 117–118).

⁶² *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. III. — С. 118.

⁶³ На сьогодні відомий тільки запис розповіді С. Савича в Посольському приказі про битву під Берестечком (див.: *Воссоединение Украины с Россией.* — С. 132–136).

⁶⁴ Там же. — С. 129, 139, 151, 157, 161, 195, 200–201, 205, 213.

⁶⁵ Там же. — С. 220–223.

⁶⁶ Там же. — С. 202–203.